

QSR – Edycja Polska
Przegląd Socjologii Jakościowej
Tom III, Numer 2 – Lipiec 2007

Katarzyna Sztop-Rutkowska
Uniwersytet w Białymstoku, Polska

Meandry dialogu. Polacy i Żydzi w dyskursie prasowym międzywojennego
Białegostoku

Abstrakt

Niniejszy artykuł przedstawia próbę zastosowania pojęcia dyskursu w badaniu zjawiska etniczności. Głównymi inspiracjami teoretycznymi były prace związane z dwoma nurtami krytycznej analizy dyskursu: szkołą wiedeńską (R. Wodak) oraz kognitywną analizą dyskursu (T. van Dijk). Zbadano jeden z historycznych przejawów publicznego dyskursu etnicznego dotyczącego stosunków polsko-żydowskich prezentowanych w międzywojennej lokalnej prasie w Białymstoku.

Słowa kluczowe

dyskurs, naród, stosunki etniczne, konflikt etniczny, kooperacja, strategie dyskursywne, antysemityzm, stosunki polsko-żydowskie

Wstęp

Od kilkunastu lat pojęcie dyskursu stale jest obecne w badaniach socjologicznych prowadzonych głównie w krajach Europy Zachodniej. Również coraz częściej do tego pojęcia odwołują się polscy badacze rzeczywistości społecznej (M. Czyżewski, K. Dunin, A. Piotrowski, S. Kowalski, L. Nijakowski).

Zainteresowanie zagadnieniem języka w naukach społecznych jest konsekwencją potraktowania wypowiedzi werbalnych nie tylko w kategoriach zdań, ale również jako specyficznych form działania. Na taki sposób myślenia o języku wpłynęły prace filozofów języka (np. J. L. Austin, P. Ricoeur, J. Searle, L. Wittgenstein). W konsekwencji dużego zainteresowania funkcją języka w życiu społecznym mówi się o przełomie narratywistycznym czy lingwistycznym¹, i to nie tylko w ramach socjologii, ale również w innych naukach (np. prace historiograficzne H. White'a).

Analiza dyskursu: podstawowe założenia

W konsekwencji tych teoretycznych zmian powstała analiza dyskursu jako oddzielna subdyscyplina, która niemalże od początku (tj. od lat 70.) miała charakter interdyscyplinarny. Wynikało to przede wszystkim z podjęcia tej problematyki w ramach różnych dyscyplin naukowych takich jak: językoznawstwo, socjologia czy filozofia, jak i samej natury dyskursu, który jest zjawiskiem wielowarstwowym i wieloaspektowym. To sprawia, że analizy dyskursu są zazwyczaj przeprowadzane w kilku uzupełniających się zakresach (Dijk, 2001):

- Analizy syntaktycznej, w które skupia się na badaniu form zdań, ich układu i funkcji (np. bada się szyk w zdaniu). Jest to poziom analizy lingwistycznej. Najczęściej analiza dotyczy rzeczywistych rozmów, które są filmowane, aby można było odtworzyć cały kontekst wypowiedzi.

- Analizy semantycznej odnoszącej się do znaczenia dyskursów oraz problemu interpretowania informacji przez odbiorcę komunikatu (psychologowie odnoszą się do mechanizmów działania umysłu, socjologowie bardziej do uwarunkowań społecznych, np. struktury społecznej).

- Analizy stylu wypowiedzi i używanego słownictwa. W ramach tego rodzaju badań porównuje się dyskursy dotyczące tego samego tematu, w których używa się do opisu różnych wyrażen (np. opisując walki w Czeczenii możemy używać wyrażen: "bojownicy", "terrorysty", "buntownicy" itp.). Wybór danego wyrażenia zależy od kontekstu, do którego zalicza się wszystkie właściwości sytuacji społecznej, które są istotne dla wytwarzania i odbierania dyskursu. Zazwyczaj wyróżnia się globalnyⁱⁱ i lokalny kontekst. Pierwszy z nich odnosi się do funkcjonowania dyskursu w ramach określonych instytucji społecznych oraz do charakterystyki uczestników (istotne jest to zwłaszcza wtedy, gdy uczestnicy dyskursu są przedstawicielami społecznych kategorii, grup). Natomiast lokalny kontekst zawiera specyficzne cechy samej interakcji (cechy danej rozmowy lub analizowanego tekstu, np. typ wypowiedzi: informacja prasowa, tekst propagandowy czy raport ONZ), takie jak czas, miejsce, okoliczności, cel interakcji (komunikacji) (Dijk 2001:29).

- Analizy retorycznej, w której najistotniejsza jest analiza używanych w dyskursie figur retorycznych czyniących perswazję bardziej skuteczną. Odnosi się ona nie tylko do poszczególnych zdań, ale całych dyskursów, które mogą być ironiczne czy metaforyczne.

W przedstawianych badaniach dyskurs był rozumiany jako społecznie konstruowana sieć znaczeń, wyobrażeń i sposobów narracji, współtworząca polsko-żydowskie stosunki społeczne. Bardzo ważnym jest podkreślenie społecznego pochodzenia formy i treści dyskursu, gdyż dyskurs jest traktowany przede wszystkim jako narzędzie produkcji i reprodukcji znaczeń tworzących system wiedzy specyficznych dla określonych grup społecznych, które w znaczący sposób wpływają na kształtowanie się stosunków społecznych (w tym etnicznych) poprzez umiejscowienie członków innych grup oraz konstrukcję własnej tożsamości grupowej.

We współczesnych analizach dyskursu istnieje wiele podejść, szkół i nurtów. Dwa z nich zajmują się również problematyką etniczną i stały się inspirujące dla przedstawianych badań.

Pierwszy z nurtów znany jest jako krytyczna analiza dyskursu (*Critical Discourse Analysis; CDA*)ⁱⁱⁱ. CDA rozwinęło się jako odpowiedź na tradycyjny podział pomiędzy dwiema dyscyplinami: lingwistyką, specjalizującą się w mikro-analizach tekstów i interakcji a naukami społecznymi, w tym socjologią, które bardziej były zogniskowane na analizach makrospołecznych (Fairclough, Pardoe, Szerszyński,

2003). R. Wodak (1999, 1996) analizując nurt krytycznych analiz dyskursu podkreśla jego następujące założenia:

- Język postrzegany jest jako forma działania silnie osadzona w społecznym i historycznym kontekście ludzkich interakcji, instytucji i procesów społecznych. Dyskurs jest zarówno kształtowany przez kontekst, jak i wpływa na niego.

- W każdej interakcji (również w tej zachodzącej w formie dyskursu) zawarte są elementy ideologii, norm i wartości, które legitymizują lub delegitymizują relacje władzy. Celem analiz jest więc odsłonięcie przenikniętych ideologią i często ukrytych struktur dominacji, kontroli i władzy, jak również pokazanie strategii włączania i wyłączenia, które funkcjonują w języku, a które są niezauważalne dla tych, którzy traktują dany dyskurs jako "naturalny", oczywisty.

- Dyskurs jest historyczny, synchronicznie i diachronicznie połączony z wydarzeniami, które dzieją się w tym samym momencie lub wydarzyły się wcześniej.

- CDA nie pretenduje do tego, by była uznana jako analizy neutralne i niezaangażowane politycznie czy społecznie – bierze w obronę tych, którzy są dyskryminowani i poddani są niesprawiedliwym praktykom politycznym. To zaangażowanie wpływa również na wykorzystanie badań w sposób praktyczny (tj. próby wpłynięcia na instytucje, uwrażliwienia na treści zawarte w dyskursie). Widoczne jest to również w problematyce poruszanej zwłaszcza w ramach wiedeńskiej i holenderskiej CDA: powojenny antysemityzm w Austrii, radzenie sobie w Austrii z problemem nazistowskiej przeszłości, polityczne i dyskursywne wyłączenie rumuńskich uchodźców, którzy pojawili się w Austrii w latach 90., dyskursywna "polityka" budowania tożsamości narodowej czy współczesny rasizm.

- Każdy tekst może być różnie interpretowany i żadna interpretacja (w tym naukowa) nie jest uprzywilejowana i jedynie prawdziwa. Jak pisze R. Wodak: *badacz nie ogłasza prawdy ale proponuje interpretacje i rozwiązania problemów* (1999: 185)^{iv}.

- W wielu projektach badawczych z nurtu CDA (zwłaszcza wiedeńskiej szkoły) przyjmuje się indukcyjną strategię budowania teorii. W wyborze metodologii badacze posługują się zaś zasadą triangulacji, rozumianą jako korzystanie z różnych danych, koncepcji teoretycznych i wykorzystywanie różnych narzędzi badawczych (np. Wodak, Cillia, Reisigl, Liebhart, 2003).

Wiedeńska "szkoła" analizy dyskursu podkreśla zwłaszcza historyczny kontekst dyskursu, rozumiany w dwojaki sposób: jako konieczność ustalenia jak najbardziej szczegółowego tła historycznego badanych zjawisk i wydarzeń będących przedmiotem dyskursu oraz podkreślenie diachronicznych zmian w dyskursie.

Drugi nurt badań nad dyskursem związany jest z kognitywnym (poznawczym) aspektem praktyk komunikacyjnych (CDA holenderskie). W podejściu tym podkreśla się, że wiedza (tj. wyobrażenia na temat grupy własnej, obcych, normy, wartości itp.) pośredniczy między dyskursem a rzeczywistością społeczną. Do wiedzy tej należą również reguły i strategie pozwalające użytkować te schematy w odpowiedni sposób, w zależności od kontekstu wypowiedzi czy ram interakcji. Wiedza ta ma charakter zarówno indywidualny jak i społeczny. Badaniem indywidualnej wiedzy zajmuje się głównie psychologia poznawcza. Socjologów zazwyczaj najbardziej interesuje społeczny wymiar tej wiedzy, zawierający się w funkcjonowaniu strategii konstruowania sensu dyskursu charakterystycznego dla poszczególnych grup - wspólnot komunikacyjnych. W drugiej połowie lat 80. w badaniach dyskursu zaczęto zwracać szczególną uwagę na społeczny wymiar tych procesów. Najczęściej w tym kontekście mówi się o kognicji społecznej, która rozumiana jest jako (Duszak, 1998: 249):

